

DOI <https://doi.org/10.32405/2308-3778-2023-27-2-253-267>

УДК: [37.5.015.3 +159.922]:004

ORCID ID <https://orcid.org/0000-0003-1927-0396>

Тетяна Федорченко,
доктор педагогічних наук, професор,
Інститут проблем виховання НАПН України,
м. Київ

ЗАПОБІГАННЯ БУЛІНГУ СЕРЕД ШКОЛЯРІВ У ЗАКЛАДАХ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ ЯК ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА

Анотація. Стаття присвячена актуальній проблемі запобігання булінгу серед школярів у закладах загальної середньої освіти. Для вирішення означеної проблеми й напрямів її розв'язання застосовувалася низка методів: аналізу, синтезу, порівняння й узагальнення психолого-педагогічних, юридичних та соціологічних теоретичних джерел; вивчення документів про освіту, нормативно-правової бази, висвітлення досвіду психолого-педагогічної профілактики (запобігання) булінгу серед учнів старших класів у закладах загальної середньої освіти.

У процесі теоретичного осмислення проблеми проаналізовано сутність поняття «булінг» серед школярів у закладах загальної середньої освіти як умисні, прямі або опосередковані, переважно систематичні протиправні дії з боку учнів закладів освіти, що спрямовані проти іншого учня всупереч його волі, які виявляються у формах фізичного або психічного впливів, обмежують свободу волевиявлення або дій, наслідком яких є порушення прав на безпечне навчання, повагу, честь, гідність, майно, здоров'я або життя та спричинення фізичної, майнової, моральної, психічної шкоди учневі. Розглянуто нормативно-правові аспекти досліджуваної проблеми, причини, види, форми булінгу, хто може стати жертвою означеного явища та які наслідки на психічний стан школярів має кібербулінг. Представлено результати опитування старшокласників експериментальних закладів освіти щодо виявлення булінгу та форм кібербулінгу в соціальних мережах.

Порівняння отриманих результатів з науковими доробками, які торкаються зазначеної нами теми, виявило, що репрезентоване дослідження підтверджує та розширює результати наукових розвідок, зазначених у статті.

У висновках наголошено, що в закладах загальної середньої освіти не приділяється належної уваги зазначеній проблемі. Важливо змістити акценти на питаннях принципу конфіденційності в процесі виявлення булінгу серед школярів; дотримання етапності й комплексності в роботі (вивчення ситуації, підготовка педагогів, школярів і батьків до вироблення програми допомоги, її реалізації й оцінки); застосування індивідуального підходу в кожному випадку прояву булінгу; запровадження в закладах освіти механізмів повідомлення про випадки булінгу, які б забезпечували школярам підтримку й конфіденційність; залучення до роботи з попередження та подолання булінгу всіх учасників освітньо-виховного процесу – педагогічні колективи, батьків, учнів, співробітників поліції відділів ювенальної превенції.

Практичне значення статті полягає в тому, що її матеріали можуть бути використані в організації виховної роботи в закладах загальної середньої освіти, позашкільної освіти, науковців, аспірантів, студентів.

Ключові слова: булінг, кібербулінг, попередження булінгу, учні старших класів, структура булінгу, цифрове освітнє середовище.

© Тетяна Федорченко, 2023

Вступ. Аналіз науково-психологічної літератури засвідчує, що в сучасних закладах загальної середньої освіти спостерігається зростання булінгу серед школярів. Булінг – поширена проблема в сучасному українському суспільстві, і найгостріше вона постає в

освітньому середовищі, де учнівська молодь проводить більшу частину свого повсякденного життя. Концепція Нової української школи (НУШ), яка втілює в собі ідеї та принципи Конвенції про права дитини, передбачає створення безпечного і дружнього до дитини освітнього середовища. У сучасних воєнних умовах школа має забезпечити захист від насильства, образ, зловживань та експлуатації всіх учасників освітнього процесу. Саме тому актуальним завданням у процесі професійного зростання й розвитку керівних і педагогічних кадрів є формування спеціальних компетенцій з питань захисту прав дитини й протидії негативним явищам в освітньому середовищі. Актуальність проблеми знайшла своє відображення в сучасній нормативно-правовій площині (таблиця 1).

Таблиця 1

Булінг у сучасній нормативно-правовій площині

Документ	Зміст
Частина перша, статті 16 «Конвенції про права дитини»,	передбачає, що жодна дитина не може бути об'єктом свавільного або незаконного втручання в здійсненні її права на особисте життя, недоторканість житла таємниці кореспонденції або незаконного посягання на її честь і гідність. Діти рівні у своїх правах незалежно від походження, а також від того, народжені вони у шлюбі чи поза ним
«Конституція України», стаття 52	будь-яке насильство над дитиною та її експлуатація переслідується за законом
Закону України «Про охорону дитинства», стаття 10	зазначає, що кожній дитині гарантується право на свободу, особисту недоторканість та захист гідності. Дисципліна і порядок у сім'ї, навчальних та інших закладів мають забезпечуватися на принципах, що ґрунтуються на взаємоповазі, справедливості і виключають приниження честі і гідності дитини
Наказ Міністерства освіти і науки України «Деякі питання реагування на випадки булінгу (цькування) та застосування заходів виховного впливу в закладах освіти» від 28.12.2019 № 1646	діяльність щодо запобігання та протидії булінгу (цькуванню) в закладі освіти має бути постійним системним процесом, спрямованим на: визначення та реалізацію необхідних заходів, способів і методів запобігання виникненню булінгу (цькування) та (або) реалізація необхідних заходів, способів і методів вирішення ситуацій булінгу (цькування) та усунення потенційних ризиків його виникнення
Закон України «Про освіту», відповідно до абзацу дванадцятого, частини другої, статті 54	педагогічні працівники зобов'язані захищати здобувачів освіти під час освітнього процесу від будь-яких форм фізичного та психічного насильства, приниження честі та гідності, дискримінації за будь-якою ознакою, пропаганди та агітації, що завдають шкоди здоров'ю здобувачам освіти, запобігати вживанню ними та іншими особами на території закладів освіти алкогольних напоїв, наркотичних засобів, іншим шкідливим звичкам
Наказ Міністерства освіти і науки України «Про затвердження Плану заходів, спрямованих на запобігання та протидію булінгу (цькуванню) в закладах освіти» від 26.02.2020 р. № 293	сприяння запобігання та протидії булінгу (цькуванню) в закладах освіти та забезпечення безпечного освітнього середовища

Важливо зазначити, що дитячий фонд ООН (ЮНІСЕФ) наводить невітшну

статистику, яка свідчить, що близько 67 % школярів стикаються з проблемою булінгу, серед яких 24 % – жертви (при цьому важливо те, що значна частина з них нікому не повідомляла про такі випадки), 44 % школярів були спостерігачами булінгу, але ігнорували його, бо їм було страшно за себе, більшість дітей булять за те, що вони думають, говорять не так, як інші [11].

Поняття булінг існує в законодавчому полі України. Це демонструє статистика судових рішень щодо булінгу та значна кількість звернень до освітнього омбудсмена. Із січня 2019 року, коли набув чинності закон, який визначає булінг та його ознаки, до 2021 року суди розглянули 978 справ про булінг: згідно з Єдиним державним реєстром судових рішень 2019 року – 325; 2020 – 317; 2021 – 336 справ [10].

За даними Всесвітньої організації охорони здоров'я, Україна посідає 4 місце після Росії, Албанії та Білорусі за рівнем жорстокого поводження між однолітками. До Міжнародного жіночого правозахисного центру «Ла Страда – Україна» за 2021 рік надійшло 38 417 дзвінків, з яких 11,2 % були пов'язані з фактами вчинення булінгу (4 300 дзвінків) [15, с. 15].

Відповідно до результатів дослідження Українського інституту дослідження екстремізму (опитування «Главком»), оприлюднених 2021 року, 40 % опитуваних ставали жертвами булінгу, причому 48 % дітей нікому не розповідали про це, 40 % – соромляться цього, 22 % – цькування вважають нормальним явищем [10].

У процесі вивчення проблеми попередження булінгу серед школярів у закладах загальної середньої освіти узагальнені наукові напрацювання, які відображають вітчизняний (В. Андрєєнкова, В. Мельничук, В. Калашник [8], А. Борщевська [9], Т. Годецька [5], А. Губко [13], Л. Деркач, Л. Горач [14], Р. Кваша [16], В. Кириченко, Г. Ковганич [17], А. Король [18], Н. Лалак, В. Пеняк [19], І. Лубенець [20], Л. Лушпай [21], Л. Могілевська [22], Є Соболь, А. Корнійченко [23], І. Сидорук [24], С. Стельмах [25]) і світовий досвід (N. Bauer, P. Lozano, F. Rivara [1], Qerbaka [2], G. Miller [3], D. Olweus, S. Limber, K. Breivik [4], W. Polavd [6], N. Willard [7]).

Відтак зазначена проблема запобігання булінгу серед школярів є конче актуальною як у теоретичному, так і в практичному плані та потребує висвітлення сучасного стану випадків булінгу серед старшокласників у закладах загальної середньої освіти й цифровому освітньому середовищі.

Мета та завдання. Завдання статті – проаналізувати проблему запобігання булінгу серед школярів у педагогічній теорії і практиці; визначити понятійно-категоріальний апарат досліджуваної проблеми; означити причини, форми і види булінгу й кібербулінгу; представити емпіричні дані досліджуваного явища.

Методи дослідження. Для вирішення означеної проблеми й напрямів її розв'язання застосовувалася низка методів: аналізу, синтезу, порівняння й узагальнення психолого-педагогічних, юридичних і соціологічних теоретичних джерел; вивчення документів про освіту, нормативно-правової бази, висвітлення досвіду психолого-педагогічної профілактики (запобігання) булінгу серед учнів старших класів у закладах загальної середньої освіти.

Констатувальний етап педагогічного експерименту проводився на базі закладів загальної середньої освіти м. Києва, м. Переяслава, Київської і Черкаської областей. Експериментальною роботою було охоплено 278 учнів 9-11 класів.

Результати дослідження. У результаті вивчення проблеми в психолого-педагогічній, юридичній літературі нами окреслено понятійне поле дослідження та визначено його категоріальний апарат.

З погляду *правознавців*, зокрема А. Король, булінг визначено як повторювані, свідомі, навмисні й обдумані дії з наміром нашкодити, викликати страх шляхом погрози подальшою агресією. Окрім того, авторка зазначає, що всі дії попри їхнє різноманіття мають спільні риси: дисбаланс влади, кривдник і жертва різні за фізичною чи психологічною адаптованістю до середовища; намір нашкодити, тобто кривдник навмисно викликає емоційний або фізичний біль у потерпілого, насолоджується спостерігаючи; погроза подальшої агресії, кривдник і жертва розуміють, що це не перший і не останній випадок знущання [18, с.13]. Н. Лалак, В. Пеняк пояснюють явище булінгу як агресивне переслідування одного з членів колективу [19].

Дослідниця А. Борщевська розуміє булінг як агресивну поведінку однієї людини щодо іншої з метою заподіяти останній моральну або фізичну шкоду, принизити і в такий спосіб утвердити свою владу [9]. За визначенням С. Стельмах, булінг – це «соціальна взаємодія», через яку одна людина (іноді декілька) зазнають нападів іншої (іноді декількох, але, як правило, не більше чотирьох) майже щодня впродовж тривалого періоду (декількох місяців), що викликає в жертви стан безпорадності й виключення з групи» [25]. На думку Т. Годецької, основною характеристикою булінгу є емоційне приниження, образа почуттів

людини. Дослідниця зазначає, що булінг – агресивна поведінка, яка спрямована на пониження почуттів, висловлювання негативних емоцій і принизливих оцінок щодо іншої людини [12, с.41].

Водночас І. Лубенець під булінгом у закладах загальної середньої освіти розуміє умисні, прямі або опосередковані, переважно систематичні протиправні дії з боку учня закладу освіти, що спрямовані проти іншого учня всупереч його волі, які виражаються у формі фізичного впливу (чи погрози застосування такого впливу) або психічного впливу, обмежують свободу волевиявлення або дій, наслідком яких є порушення прав на безпечне навчання, повагу, честь, гідність, майно, здоров'я або життя та спричинення фізичної, майнової, моральної, психічної шкоди учневі [20, с.41].

Для повнішого розуміння окресленої проблеми варто нагадати юридичне трактування булінгу в Україні з 2019 р. відповідно до Закону України № 2657-VIII, у якому зазначено, що булінг – це моральне або фізичне насильство, агресія в будь-якій формі, інші дії з метою викликати страх, тривогу, підкорити власним інтересам, що мають ознаки свідомого жорстокого ставлення, цькування, переслідування.

Таким чином, з огляду на вище зазначене, булінг у шкільному середовищі розвивається в ситуації ворожості, конфліктності, страху. Булінг може виникати як компенсація за невдачі: у навчанні, суспільному житті, від тиску й жорстокого поводження батьків чи інших дорослих за недостатньої уваги з боку дорослих; як крайній засіб, коли учень вичерпав усі інші можливості для задоволення своїх потреб; у випадках, коли учні протестують проти певних правил, висловлюючи невдоволення, прагнучи зруйнувати дещо у своєму оточенні.

Окрім того, причинами булінгу можуть бути: помилкове уявлення про те, що агресивна поведінка допустима; бажання завоювати авторитет в очах друзів та однолітків; бажання привернути увагу впливових дорослих; нудьга, здирництво; часто діти вважають знущання способом стати популярними, керувати та мати вплив на інших, привернути увагу, змусити інших їх боятися; булінг у шкільному середовищі може виникати і тоді, коли відбувається боротьба між учнями за вищий статус у груповій ієрархії, задоволення своїх соціальних потреб та як інструмент маніпулювання й контролю учнем свого мікросоціуму.

Жертвою в ситуації булінгу може стати учень, який відрізняється від інших за будь-яким критерієм на думку членів колективу. Діти навіть не усвідомлюють почуттів жертви й

обсяг шкоди від їхньої поведінки. Однак наголошується, що булінговій поведінці діти навчаються, тобто, якби вони не бачили моделей жорстокої поведінки серед дорослих, по телебаченню тощо, то таких загрозливих масштабів булінгу можна було б уникнути. Жертви булінгу зазнають чимало страждань, окрім збентеження й образи на кривдників чи спостерігачів.

Часто вони відчують психологічне й фізичне виснаження чи приниження, пропускають заняття, не можуть концентруватися на шкільних заняттях.

Уважаємо доцільним розглянути форми булінгу (цькування):

1. *Фізичний*: штовхання, копняки, запотиличники, викручування рук, кусання, дряпання, висмикування волосся, тягання за вуха, побиття за допомогою будь-яких речей, підставлення ноги, придушення тощо.

2. *Психологічний*: прізвиська, образи, навішування ярликів, порівняння з іншими, підкреслювання фізичних і психологічних «вад», ігнорування, бойкот, групове цькування, уживання ненормативної лексики тощо.

3. *Сексуальний*: дотики до інтимних частин тіла дитини, пропозиції статевого характеру, імітування статевого акту відносно іншої дитини, акцентування уваги на статевих ознаках тощо.

4. *Економічний* (прояви нехтування потребами дитини), псування речей, відбирання їжі, насміхання над інтересами інших, неприйняття точки зору інших, відкидання тощо

Згідно з розглянутими формами булінгу акцентуємо увагу на причинах його виникнення в шкільному середовищі:

- агресивність, віктимність;
- заздрість, відчуття неприязні, помста;
- конкуренція, нейтралізація суперника;
- маніпулювання дружбою;
- відсутність предметного дозвілля;
- прагнення до самоствердження й підвищення власної самооцінки за рахунок уразливої особи, дискредитація жертви в очах однолітків;
- наявність у школярів психічних чи фізичних особливостей, зіткнення різних субкультур, цінностей, поглядів і невміння толерантно ставитися до однолітків;
- боротьба за лідерство, владу в групі, потреба підпорядковуватися лідеріві.

За результатами проведеного нами дослідження в експериментальних закладах освіти на основі проведених бесід зі школярами й педагогами найпоширенішими видами булінгу є: *фізичний* (штовхання, підніжки, зачіпання, бійки, стусани, ляпаси, нанесення тілесних пошкоджень); *психологічний* (принизливі погляди, жести, образливі рухи тіла, міміка обличчя, поширення образливих чуток, ізоляція, ігнорування, погрози, жарти, маніпуляції, шантаж); *економічний* (крадіжки, пошкодження чи знищення одягу та інших особистих речей, вимагання грошей); *сексуальний* (принизливі погляди, жести, образливі рухи тіла, прізвиська та образи сексуального характеру, зйомки в переодягальнях, поширення образливих чуток, сексуальні погрози, жарти); *кібербулінг* (приниження за допомогою мобільних телефонів, інтернету, інших електронних пристроїв).

У рамках експериментальної роботи було проведено опитування стосовно наявності булінгу та кібербулінгу серед школярів у закладі загальної середньої освіти, зокрема причин і наслідків цього явища.

Варто зазначити, що найчастіше булінг відбувається в таких місцях, де контроль з боку дорослих відсутній: шкільний двір, сходи, коридори, убиральні, роздягальні, спортивні майданчики. У деяких випадках учні можуть піддаватися знущанням і поза територією школи, кривдники можуть перестріти її на шляху додому. Навіть удома жертву булінгу можуть продовжувати цькувати, надсилаючи образливі повідомлення на телефон або через соціальні мережі.

Нами емпірично встановлено відповідно до опитувальника, що 66,8 % хлопців і дівчат вважають, що будь-яке насильство (булінг) у закладі освіти є неприпустимим. На запитання «Які почуття учні переживали в ситуаціях, коли ставали жертвами цькування?» найголовнішими були біль – 38,2 %, образа – 48 % та ненависть до кривдника – 52 %, бажання помститися – 65 %, почуття власної слабкості (31 % – дівчата й 13 % хлопці), розчарування – 35 %.

На питання «Свідком якої форми булінгу (сексуальний, фізичний, моральний чи економічний) вони були» більшість учнів старшого шкільного віку дала відповідь: фізичний – 67,6 %, а також 44 % учнів заявили, що були свідками морального, 35 % – учнів визнали, що бачили обидві форми булінгу. Лише 14 % школярів спостерігали за проявами економічного насильства.

Зауважимо, що опитування також дало можливість з'ясувати, що більшість школярів

після спостереження цькування не говорила про це ні з ким, що є дуже негативним показником, 42 % обговорили те, що трапилося, з батьками. Лише 5 % розповіли про ці випадки класному керівникові або шкільному психологу. На запитання «Кому Ви довіряєте у вирішенні проблем, які стосуються булінгу, і в кого б попросили допомоги?» більшість обрала батьків (47,5 %, дівчат й 34 % хлопці), також частина опитуваних зупинила свій вибір на друзях – 34 %. Попросити допомогу в шкільного психолога не захотів ніхто з опитуваних. Ступінь довіри до класного керівника складає – 17 %, і то не в кожному закладі освіти.

Окрім того, нами було з'ясовано, що 58 % школярів вважають, що батьки зможуть захистити їхні права в критичній ситуації, але близько 28 % не погоджуються із цим твердженням. На аналогічне запитання «Чи гарантує школа дотримання ваших прав?» 24,5 % учнів відповіли, що школа не завжди може відстояти їхні права, 6 % – погодилися з тим, що адміністрація школи не хоче втручатися в конфлікти та висвітлювати проблеми назовні, 33 % – з тим, що школа завжди намагається захищати права своїх учнів.

Найбільш неоднозначна роль відводиться заступникові директора з виховної роботи та соціальному педагогу: так, 82 % педагогів зазначають, що діяльність саме цих посадових осіб має бути найбільш успішною в запобіганні булінгу, але лише 23 % учнів звернулися б до шкільних адміністраторів, якби стали свідком або жертвою булінгу, тоді як понад 42 % точно до них не зверталися б.

Водночас проблема довіри нині є найбільш глобальною, адже потенційно 53 % учнів у випадку булінгу не звернулися в реальній ситуації ні до кого з працівників школи.

Аналізуючи проблему булінгу серед школярів, варто зупинитися на формі кібербулінгу як одному з різновидів булінгу із застосуванням цифрових технологій. Він може відбуватися в соціальних мережах, платформах обміну повідомленнями (месенджерах), ігрових платформах і мобільних телефонах. Це неодноразова поведінка, спрямована на залякування, провокування гніву чи приниження тих, проти кого він спрямований.

Отже, кібербулінг – це напади з метою нанесення психологічної шкоди, які здійснюються через електронну пошту, миттєві повідомлення, які розгортаються на вебсайтах, блогах, чатах, у соціальних мережах; діють через текстові повідомлення або зображення (фото, відео); відносять також терор за допомогою мобільного телефону.

Відмінності кібербулінгу від булінгу зумовлюються особливостями інтернет-середовища, у контексті нашого дослідження цифрового освітнього середовища:

анонімністю, можливістю підмінити ідентичність, охоплювати велику аудиторію одночасно (особливо дієво для поширення пліток, висвітлення особистої інформації або фотографій), здатність психологічно тероризувати та тримати в напрузі жертву будь-де і будь-коли, анонімні погрози, тролінг, хейтинг,

Згідно з проведеним нами опитуванням серед старшокласників із цькуванням у цифровому освітньому середовищі стикалися 62 % респондентів (таблиця 2).

Таблиця 2

Кількісні показники школярів старшого шкільного віку, які зазнали кібербулінг у експериментальних закладах загальної середньої освіти

Вид кібербулінгу	Ознаки	Відповіді учнів (у %)
Тролінг (cyber trolls)	розміщення провокаційних повідомлень у мережі для привернення уваги, що спричиняє конфлікт	35%
Хейтинг (hate)	негативні коментарі й повідомлення, ірраціональна критика на адресу конкретної людини без обґрунтування своєї позиції	46%
Флеймінг (flaming)	спалах образ, публічний емоційний обмін репліками, часто розгоряється в чатах і коментарях у соціальних мережах. Оскільки це відбувається публічно, велика кількість людей може спонтанно підключатися до образ однієї зі сторін конфлікту. Часто буває, що одна зі сторін має на меті залучення великої кількості випадкових свідків у протистояння	27%
Кіберсталкінг (cyberstalking; to stalk)	переслідування, відстежування через використання електронних комунікацій для переслідування жертви через повторювані загрози, що викликають тривогу й роздратування	13%
Секстинг (sexting)	розсилка або публікація фото- і відеоматеріалів з оголеними й напівоголеними людьми. Секстинг стає все більш популярним серед підлітків	6% (дівчата 9-11 класів)

Наголошуємо на тому, що кібербулінг, як і будь-яке інше цькування, небезпечний для психологічного здоров'я жертв. Дослідження показують, що цькування часто призводить школярів до депресії та інших розладів, у них знижується самооцінка, вони виявляються в ізоляції.

За підсумками осмислення проблеми запобігання булінгу і всіх його форм у закладах загальної середньої освіти виявлено комплекс проблем як усередині педагогічних колективів, так і в середовищі батьків учнів. Таким чином, варто акцентувати увагу на проблемних питаннях, а саме: підвищення рівня поінформованості учасників освітнього процесу про форми, прояви, причини й наслідки булінгу (цькування) і кібербулінгу, додержуватися

принципу конфіденційності в процесі виявлення булінгу серед школярів; етапність (вивчення ситуації, підготовка педагогів, школярів і батьків до вироблення програми допомоги, її реалізації й оцінки); жоден випадок щодо булінгу і жодну скаргу не можна залишати без уваги, учням важливо пояснити, що будь-які насильницькі дії, образливі слова є неприпустимими, реакція має бути негайною (зупинити бійку, припинити знущання) та більш суворою за наявності повторних випадків агресії; індивідуальний підхід у кожному випадку прояву булінгу; застосування комплексного підходу щодо організації попередження та протидії булінгу (цькуванню) і будь-яким іншим проявам насильства в закладах освіти (міждисциплінарний принцип роботи (представники різних професій); у закладі освіти запровадити механізми повідомлення про випадки булінгу, які повинні забезпечувати учням підтримку й конфіденційність, бути тактовними; залучати до роботи з попередження та подолання булінгу всіх учасників освітньо-виховного процесу – батьків, адміністрації закладу освіти, співробітників поліції відділів ювенальної превенції; створення безпечного освітнього середовища в колективі, де стався випадок, що включає емоційно-психологічну й фізичну безпеку.

Обговорення. Результати, представлені в статті, підтверджуються результатами інших досліджень. Отже, аналіз наукових праць D. Olweus дає змогу визначити основні взаємини між переслідувачем і жертвою. Він доводить, що діти, які зазнали булінгу в школі, відчувають проблеми з навчанням, відчувають тривогу, гнів, депресію, порушення контакту з дорослими, для них характерні стійкі поведінкові зрушення, адиктивна поведінка, порушення сну й інші негативні прояви в поведінці (жорстокість, бажання помсти). Під поняттям булінгу автор визначає умисну агресивну поведінку, яка систематично повторюється та включає нерівність соціальної влади або фізичної сили [4]. W. Poland розуміє булінг як соціальну систему, що включає переслідувача, жертву, а також сторонніх спостерігачів [6, с. 8].

Дослідники D. Lein та G. Miller визначають булінг як довготривалий процес усвідомленого жорстокого поводження, фізичного чи психічного з боку індивіда або групи щодо іншого індивіда, який не здатен себе захистити в певній ситуації [3]. Згідно зі статтею Gerbaka, у сучасних школах булінг вважають однією з найбільш поширених проблем. Він має серйозні наслідки для навчання, здоров'я, особистого розвитку дітей і підлітків та може мати негативні ефекти, перенесені в дорослий вік. Дослідники наголошують на ролі

педіатрів у запобіганні булінгу та вирішенні нових і зростаючих форм насильства щодо дітей, покінчити з різноманітними його проявами: від залякування в шкільному дворі до кіберпростору [2].

У своїх працях N. Wilard акцентує увагу на вирішенні проблеми кіберзалякування й кіберзагрози в інтернеті [7].

Ми погоджуємося з дослідником G. Miller, який стверджує, що булінг протягом тривалого часу не визнавався як предмет вивчення дослідників агресії, адже здебільшого булінг – це опосередкована агресія, а не пряма [3].

Аналіз досліджень низки вчених (N. Bauer, P. Lozano, F. Rivara) свідчить про те, що жертви й агресори різних проявів булінгу мають високий рівень нервово-психічних розладів, потребують втручання психологів, соціальних працівників, педагогів [1].

Сучасні дослідження підтверджують наші напрацювання стосовно означеної теми, а саме: Л. Деркач, Л. Горач під булінгом розуміють складне соціально-психологічне явище й специфічну соціальну ситуацію, що заснована на порушенні в групі соціальних взаємин, передбачає специфічну групову динаміку (перерозподіл ролей і статусів, групових норм і цінностей) [14].

Дослідження А. Корнійченко висвітлюють проблему причин та умов булінгу як перешкоди соціокультурного розвитку освітнього середовища; роль правової системи України в умовах євроінтеграції. Акцентується увага на запобіганні кібербулінгу як нового явища сучасної адміністративної доктрини, сектору безпеки України, актуальність питання науки та практики [23]. І. Лубенець висвітлює питання насильства (булінгу) у шкільному середовищі, дає визначення булінгу як соціально-педагогічному явищу та пропонує заходи запобігання означеному явищу [20].

Ще одним аспектом вивчення означеної проблеми є вивчення праці Р. Кваші щодо поширення булінгу серед школярів і ролі електронних засобів комунікації, зокрема їхній негативний вплив на поведінку школярів [16, с.332].

Дослідники В. Андрєєнкова, В. Мельничук, О. Калашник розкривають питання протидії булінгу в закладах освіти, акцентують увагу на організації системної роботи з протидії булінгу в закладах освіти, діагностики наявності булінгу в освітньому середовищі, алгоритмі дій у разі його виявлення [8].

Сучасні дослідження В. Кириченко й Г. Ковганич свідчать, що проблема булінгу в

закладах загальної середньої освіти стоїть дуже гостро, особливо під час війни в Україні. Вони пропонують інформативно-методичні конструктори для педагогів, учнів і батьків [17].

Таким чином, наше дослідження підтверджує результати теоретико-прикладних досліджень інших фахівців та розкриває можливості вирішення проблеми запобігання булінгу серед учнів старшого шкільного віку в закладах загальної середньої освіти.

Висновки. З огляду на отримані під час дослідження результати дійшли висновків, що варто погодитися з думкою вчених, що булінг – це невиправдано агресивна поведінка, яка, незважаючи на рівень тяжкості, завжди є насильницькою. При цьому їй притаманні такі риси: має на меті заподіяння шкоди; є повторюваною; відбувається в умовах дисбалансу сил, коли більш потужна дитина або група дітей атакує менш захищеного учня.

Таким чином, одним з головних завдань експериментального дослідження буде створення практико-орієнтованих механізмів, спрямованих на запобігання та подолання булінгу серед школярів у цифровому освітньому середовищі.

Список використаних джерел

1. Bauer N. S., Lozano P., Rivara F. The effectiveness of the Olweus Bullying Prevention Program in public middle schools: A controlled trial. *Journal of Adolescent Health*. 2007. Vol. 40(3). P. 266–274. <https://doi.org/10.1016/j.jadohealth.2006.10.005>
2. Gerbaka B., BouMitri F., Haber C. The role of pediatricians in bullying prevention and in addressing emergent and increasing forms of violence against children. *Ending the torment: Tackling bullying from the schoolyard to cyberspace*. UN. 2016. P. 57-64.
3. Miller G., Miller V., Marchel C. et al. Academic violence/bullying: Application of Bandura's eight moral disengagement strategies to higher education. *Employee Responsibilities and Rights Journal*. 2019. Vol. 31. P. 47–59. <https://doi.org/10.1007/s10672-018-9327-7>
4. Olweus D., Limber S., Breivik K. Addressing specific forms of bullying: A large-scale evaluation of the Olweus bullying prevention program. *International Journal of Bullying Prevention*. 2019. Vol. 1(1). P. 70–84. <https://doi.org/10.1007/s42380-019-00009-7>
5. Olweus D. *Bullying at school: What we know and what we can do*. New York : Wiley, 1993. 215 p.
6. Roland W. *Virtual morality: The moral status of virtual actions*. Master's thesis. Fort Collins : Colorado State University Publishing, 2012. P. 147-155.
7. Willard N. *Cyber bullying and cyberthreats: Responding to a challenge of online social cruelty, threats, and distress*. Champaign : Research Press, 2007. P. 224-235.
8. Андрєєнкова В., Мельничук В., Калашник О. Протидія булінгу в закладі освіти: системний підхід : методичний посібник. Київ : ТОВ «Агентство «Україна», 2019. 132 с.
9. Борщевська А. Булінг у школах як чинник психічного нездоров'я. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія: Медицина. 2014. Вип. 6. С. 48-52.
10. Булінг в Україні. Український інститут дослідження екстремізму: [сайт]. URL: <http://uire.org.ua/tag/buling-v-ukrayini> (дата звернення 28.08 2023).
11. Булінг та кібербулінг у підлітковому середовищі: статистичні дані щодо булінгу серед підлітків України. UNICEF for every child: вебсайт. URL: <https://www.unicef.org/ukraine/bullying-cyberbylling-teens-Ukraine> (дата звернення: 28.07.2023).
12. Гodeцька Т. Булінг як соціально-психологічний феномен. *Директор школи, ліцею, гімназії*.

2018. № 2. С. 40-47.

13. Губко А. Шкільний булінг як соціально-психологічний феномен. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія: Психологічні науки*. Вип. 114. 2013. С. 46-50.

14. Деркач Л., Горач Л. Проблема булінгу та сором'язливості в сучасному українському освітньому просторі: крос-культурний аспект. *Міжнародний науковий вісник*. 2018. № 2 (18).

15. Звіт про роботу. Київ, 2021. 20 с. *Міжнародний жіночий правозахисний центр «Ла Страда-Україна»*. URL:

http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:PqNDoynmWjIJ:lastrada.org.ua/ucp_file.php%3F%3DI7XTOkPzqvqeaVw2SOxtTgchdZ1Z1a+&cd=3&hl=ru&ct=clnk&gl=ua

16. Кваша Р. Поширення насильства та булінгу середне повнолітніх: роль електронних засобів комунікації. *Держава і право: збірник наукових праць. Юридичні науки*. 2019. Вип. 83. С. 331-342.

17. Кириченко В., Ковганич Г. Шкільний булінг. Інформативно-методичні конструктори для педагогів, учнів, батьків. *Шкільний світ*. 2019. № 2. С. 12-22.

18. Король А. Причини та наслідки дослідження явища булінгу. *Відновленправосуддя в Україні*. 2009. № 1-2. С. 12-17.

19. Лалак Н., Пеняк В. Шкільний булінг як актуальна педагогічна проблема сьогодення. *Освіта і наука*. 2019. Вип. 1(26). С. 132-136.

20. Лубенець І. Насильство (булінг) у шкільному середовищі: кримінологічна характеристика та заходи запобігання : монографія. ДНДІ МВС України. Харків : «Мачулін». 2018. 278 с.

21. Лушпай Л. Булінг як соціально-педагогічна проблема та шляхи її вирішення (на прикладі досвіду середніх загальноосвітніх шкіл Великої Британії). *Українознавчий альманах*. 2010. Вип. 4. С. 126-130. URL: <https://kipt.sumdu.edu.ua/pdf/buling/buling.pdf>

22. Могілевська Л. До характеристики методів діяльності Національної поліції у сфері забезпечення прав і свобод дитини. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 12. С. 192-196.

23. Соболев Є., Корнійченко А. Булінг в освітньому середовищі – детермінанти та форми. *Наукові записки*. Серія: Право. 2020. Випуск 8. С. 4-9.

24. Сидорук І. Булінг як актуальна соціально-педагогічна проблема. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. Серія: Педагогічні науки. 2015. № 1. С. 169-173.

25. Стельмах С. Вікові аспекти виникнення булінгу серед дітей. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету*. Серія: Педагогічні науки. 2016. Вип. 133. С. 204-207.

References

1. Bauer, N. S., Lozano, P., & Rivara, F. (2007). The effectiveness of the Olweus Bullying Prevention Program in public middle schools: A controlled trial. *Journal of Adolescent Health, 40*(3), 266-274. <https://doi.org/10.1016/j.jadohealth.2006.10.005>

2. Gerbaka, B., BouMitri, F., & Haber, C. (2016). The role of pediatricians in bullying prevention and in addressing emergent and increasing forms of violence against children. *Ending the torment: Tackling bullying from the schoolyard to cyberspace* (pp. 57-64). UN.

3. Miller, G., Miller, V., Marchel, C. et al. (2019). Academic violence/bullying: Application of Bandura's eight moral disengagement strategies to higher education. *Employee Responsibilities and Rights Journal, 31*, 47-59. <https://doi.org/10.1007/s10672-018-9327-7>

4. Olweus, D., Limber, S., Breivik, K. (2019). Addressing specific forms of bullying: A large-scale evaluation of the Olweus bullying prevention program. *International Journal of Bullying Prevention, 1*(1), 70-84. <https://doi.org/10.1007/s42380-019-00009-7>

5. Olweus, D. (1993). *Bullying at school: What we know and what we can do*. New York: Wiley.

6. Roland, W. (2012). *Virtual morality: the moral status of virtual actions* (Master's thesis, Colorado).

7. Willard, N. (2007). *Cyber bullying and cyberthreats: Responding to a challenge of online social cruelty, threats, and distress*. Champaign: Research Press,

8. Andrieienkova, V., Melnychuk, V., & Kalashnyk, O. (2019). *Protydiia bulinhu v zakladi osvity: systemnyi pidkhid* [Anti-bullying in an educational institution: A systematic approach]. Kyiv: TOV «Ahentstvo «Ukraina».
9. Borshchevska, A. (2014). Bulinh u shkolakh yak chynnyk psykhičnoho nezdorovia [Bullying in schools as a factor of mental illness]. *Naukovyi visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu. Serii: Medytsyna*, 6, 48-52.
10. Ukrainian Institute for the Study of Extremism. (n. d.). *Bulinh v Ukraini. Ukrainskyi instytut doslidzhennia ekstremizmu* [Bullying in Ukraine.]. Retrieved from <http://uire.org.ua/tag/buling-v-ukrayini/>
11. UNICEF. (n. d.). *Bulinh ta kiberbulinh u pidlitkovomu seredovysshchi: statystychni dani shchodo bulinhu sered pidlitkiv Ukrainy* [Bullying and cyberbullying in the adolescent environment: Statistical data on bullying among adolescents in Ukraine]. Retrieved from <https://www.unicef.org/ukraine/bullying-cyberbylling-teens-Ukraine>
12. Hodetska, T. (2018). Bulinh yak sotsialno-psykholohichnyi fenomen [Bullying as a socio-psychological phenomenon]. *Dyktor shkoly, litseiu, himnazii*, 2, 40-47.
13. Hubko, A. (2013). Shkilnyi bulinh yak sotsialno-psykholohichnyi fenomen [School bullying as a socio-psychological phenomenon]. *Visnyk Chernihivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu. Seria: Psykholohichni nauky*, 114, 46-50.
14. Derkach, L., & Horach, L. (2018). Problema bulinhu ta soromiazlyvosti v suchasnomu ukrainskomu osvitnomu prostori: kros-kulturnyi aspekt [The problem of bullying and shyness in the modern Ukrainian educational space: A cross-cultural aspect]. *Mizhnarodnyi naukovyi visnyk*, 2(18).
15. International Women's Human Rights Center "La Strada-Ukraine". (2021). *Zvit pro robotu* [Work report]. Retrieved from http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:PqNDoynmWjIJ:lastrada.org.ua/ucp_file.php%3F%3DI7XTOKPzvqveaVw2SOxtTgchdZ1Z1a+&cd=3&hl=ru&ct=clnk&gl=ua
16. Kvasha R. (2019). Poshyrennia nasylstva ta bulinhu serednedne povnolitnikh: rol elektronnykh zasobiv komunikatsii [Prevalence of violence and bullying among middle-aged adults: the role of electronic means of communication]. *Derzhava i pravo: zbirnyk naukovykh prats. Yurydychni nauky*, 83, 331–342.
17. Kyrychenko, V., & Kovhanych, H. (2019). Shkilnyi bulinh. Informatyvno-metodychni konstruktory dlia pedahohiv, uchniv, batkiv [School bullying. Informative and methodological support for teachers, students, parents]. *Shkilnyi svit*, 2, 12–22.
18. Korol, A. (2009). Prychyny ta naslidky doslidzhennia yavyscha bulinhu [Reasons and consequences of the study of the phenomenon of bullying]. *Vidnovne pravosuddia v Ukraini*, 1-2, 12-17.
19. Lalak, N., & Peniak, V. (2019). Shkilnyi bulinh yak aktualna pedahohichna problema sohodennia [School bullying as an actual pedagogical problem today]. *Osvita i nauka*, 1(26), 132-136.
20. Lubenets, I. (2018). *Nasylstvo (bulinh) u shkilnomu seredovysshchi: kryminolohichna kharakterystyka ta zakhody zapobihannia* [Violence (bullying) in the school environment: Criminological characteristics and prevention measures]. Kharkiv: «Machulin».
21. Lushpai, L. (2010). Bulinh yak sotsialno-pedahohichna problema ta shliakhy yii vyrishennia (na prykladi dosvidu serednikh zahalnoosvitnikh shkil Velykoi Brytanii) [Bullying as a socio-pedagogical problem and ways to solve it (by the example of the experience of secondary comprehensive schools in Great Britain)]. *Ukrainoznavchyi almanakh*, 4, 126–130. Retrieved from <https://kipt.sumdu.edu.ua/pdf/buling/buling.pdf>
22. Mohilevska, L. (2019). Do kharakterystyky metodiv diialnosti Natsionalnoi politsii u sferi zabezpechennia prav i svobod dytyny [Towards the characteristics of the methods of activity of the National Police in the field of ensuring the rights and freedoms of the child]. *Pidpriemnytstvo, hospodarstvo i pravo*, 12, 192–196.
23. Sobol, Ye., & Korniihenko, A. (2020). Bulinh v osvitnomu seredovysshchi – determinanty ta formy [Bullying in the educational environment – determinants and forms]. *Naukovi zapysky. Serii: Pravo*, 8, 4-9.
24. Sydoruk, I. (2015). Bulinh yak aktualna sotsialno-pedahohichna problema [Bullying as an actual socio-pedagogical problem]. *Naukovyi visnyk Shkhidnoievropeiskoho natsionalnoho universytetu imeni Lesi*

Ukrainky. Serii: Pedahohichni nauky, 1, 169–173.

25. Stelmakh, S. (2016). Vikovi aspekty vynyknennia bulinhu sered ditei [Age aspects of bullying among children]. *Visnyk Chernihivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu. Serii: Pedahohichni nauky*, 133, 204-207.

Tetiana Fedorchenko,
Doctor of Sciences in Education, Professor,
Institute of Problems on Education of the NAES of Ukraine,
Kyiv

BULLYING PREVENTION AMONG SCHOOL STUDENTS IN INSTITUTIONS OF GENERAL SECONDARY EDUCATION AS A PEDAGOGICAL PROBLEM

Abstract. *The article is devoted to the actual problem of bullying prevention among school students in institutions of general secondary education. Several methods were used to solve the specified problem: analysis, synthesis, comparison and generalization of psychological, pedagogical, legal and sociological theoretical sources; studying of educational documents, regulatory and legal framework, highlighting the experience of psychological and pedagogical prevention of bullying among high school students in institutions of general secondary education.*

The essence of the concept of “bullying” among school students in institutions of general secondary education is analyzed as intentional, direct or indirect, mostly, systematic illegal actions by students of the educational institution directed against another student without one’s willing, manifested in the form of physical or mental influences, limit the freedom of self-expression or actions, the consequence of which is the violation of the rights to safe education, respect, honour, dignity, property, health or life and causing physical, property, moral, mental harm to the student. The normative and legal aspects of the investigated problem, causes, types, forms of bullying, who can become a victim of bullying and what consequences cyberbullying has on the school students’ mental state, are considered. The survey results among high school students of experimental educational institutions regarding the detection of bullying and what forms of cyberbullying they encounter in social networks are presented.

A comparison of the results obtained with recent research revealed that the presented study confirms and expands the results of scientific investigations indicated in the article.

The conclusions highlight that the mentioned problem has not been appropriately managed in institutions of general secondary education. It is important to shift the emphasis on issues of the confidentiality principle in the process of identifying bullying among school students; observance of stages and complexity in the work (studying situation, training of teachers, school students and parents for developing the assistance program, its implementation and evaluation); individual approach in each case of bullying; introduce mechanisms for reporting cases of bullying in the educational institution that would provide students with support and confidentiality; involving all participants in the educational process – teaching staff, parents, students, police officers of juvenile prevention departments to prevent and overcome bullying.

The practical significance of the article is that its materials can be used in the organization of educational work in institutions of general secondary education, out-of-school education, scholars, post-graduate students, and students.

Key words: *bullying, cyberbullying, bullying prevention, high school students, structure of bullying, digital educational environment.*

Стаття надійшла до редакції 26.08.2023.
Стаття прийнята до публікації 12.09.2023.